

3. Худайберганава Д.С. Ўзбек тилида бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанл. д-ри.... дисс. автореф. Тошкент, 2015. – 82 б.
4. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: MERIYUS, 2017. – 140 б.
5. Хошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фанл. бўй. фалс. доктори.... дисс. автореф. Фарғона, 2018. – 45 б.
6. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. 3 жилдлик. III жилд. Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 96-107. – 376 б.
7. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 206 б.
8. Собиров А.Ш. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 50б.
9. Йигиталиев У.С. Ўзбек тилида “одам” ва “жинс” концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар: Филол. фанл. бўй. фалс. доктори.... дисс.автореф. Тошкент, 2020. – 52 б.

<https://docplayer.ru/27467248-Russkiy-associativnyy-slovar.html>

TIL VA ADABIYOT – MA'NAVIY KAMOLOT MEZONI

Maqsud ASADOV,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
direktor o'rinbosari, filologiya fanlari doktori, professor
e-mail: alpbek2010@mail.ru*

Annotatsiya

Maqolada til va adabiyotning inson kamoloti, ayniqsa, yosh avlod tarbiyasidagi o'rni xususida bahs yuritilgan. So'z va uning yorqin tabiati, obraz mohiyati, badiiy ifoda imkoniyatlarining o'ziga xosligi, qolaversa, mumtoz adabiyotda komil inson nazariyasi borasida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, adabiyot, axloq, Navoiy, so'z, til

Ma'naviyat – shaxs axloqi, dunyoqarashi va uning atrofdagilarga bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi ko'zgu. Aytish mumkinki, agar jamiyat bir qush bo'lsa, ma'naviyat uning qanoti, vujud bo'lsa – ma'naviyat uning urib turgan yuragi – jonidir. “Boshqacha aytganda, ma'naviyat – jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevor” sanaladi. “Milliy ma'naviyatimizni rivojlantirish, uni xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz

hayotiga singdirishda ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimining ahamiyati katta” [3, 249]. Ana shu nuqtayi nazardan el-yurt manfaatlarini o‘z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yadigan, irodasi mustahkam, e‘tiqodi butun – chinakam kamolot egalarini tarbiyalashda til va adabiyot fanlarining o‘rni takrorlanmas. Ma‘nan barkamol, mulohazakor, kreativ fikrlaydigan, zamon bilan hamnafas, uyg‘oq tabiatli yoshlar esa kelajak bunyodkorlari, ertangi kunimiz me‘morlaridir.

I

Til – millatning borligi, borlig‘i, o‘zligini namoyon etuvchi bosh mezon. Til – milliy g‘urur, oriyat va hamiyat timsoli. Jadid adabiyotining etuk vakili, olim va pedagog Abdulla Avloniy til va adabiyotga “har bir millatning dunyoda borlig‘ini ko‘rsatadurgan oyinai hayoti” deb tavsif beradi. Til millatning nafaqat “dunyoda borligi”, balki uning yashovchanligi, davomiyligi asosi hamdir. Chunki “odam bolasi dunyoni o‘z tiliga uyg‘un tarzda ko‘radi, o‘z tilining qat‘iy ohanglari o‘zanlaridan chiqib ketmagan holda eshitadi, o‘z tilining azaliy va muntazam intizomiga muvofiq idrok qiladi. Shuning uchun ham til bemisl tilsimdir” [4, 34]. To‘g‘ri, tafakkur xazinasini boyitib, tasavvur olamini yanada kengaytirishga xizmat qiladigan san‘at turlari juda ko‘p. Deylik, rassomchilik, haykaltaroshlik, musiqa, teatr, kino..... Ularning har biri o‘ziga xos, ammo so‘z san‘atining sehra jozibasi, ta’sir quvvati, ifoda imkoniyatlari baribir cheksiz, chegarasiz. Buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy ham so‘z qudratiga baho berib, bunday deydi:

So‘z durki, nishon berur o‘lukka jondin,
So‘z durki, berur jong‘a xabar jonondin,
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

Sharq adabiyotida komil inson nazariyasining asoschisi Aziziddin Nasafiyning yozishicha, «Bilgilki, komil inson quyidagi to‘rt narsaga mukammal shaklda ega bo‘lgan insondir. Ularning birinchisi, yaxshi so‘z, ikkinchisi, ezgu faoliyat, uchinchisi, go‘zal axloq, to‘rtinchisi, ilm». Mumtoz adabiyotda so‘zning ulug‘lanishi, ta’rifu tavsif etilishiga bir sabab shunda. Ulug‘ insonlar hayoti, ibratli faoliyati ko‘pincha xalqning orzu-umidlari, o‘y-qarashlari bilan o‘zaro uyg‘unlashib, afsonayu rivoyatlarga qorishib ketgani bor gap. Jumladan, Alisher Navoiy haqidagi xalq rivoyatlari ham fikrimizning bir isbotidir. Aga shunday rivoyatlardan birida aytilishicha, shoh Husayn Boyqaro kunlarning birida mulozimlari bilan bog‘da sayr qilib yursa, bog‘ etagida gullarni parvarishlab, tabiat go‘zalliklaridan zavqlanib turgan shoir Navoiyga ko‘zi tushibdi. Hukmdor anchadan buyon o‘zini o‘ylantirib kelayotgan savolga javob topish maqsadida shoirga ishora qilib boshini ko‘rsatibdi. Navoiy ham uzoq mulohazaga bormasdan tiliga ishora qilibdi. Bu imo-ishoralar siriga tushunmagan mulozimlar birozdan

so'ng Navoiydan izoh so'rashibdi. Shoir: shoh boshga balo nimadan keladi deb so'radi, men tildan deb javob berdim, degan ekan. Darhaqiqat, Sharq mutafakkirlari azaldan til odobi, axloq go'zalligi, so'z nafosatiga alohida e'tibor qaratishgan.

Ahmad Yugnakiy "Hibat ul-haqoyiq" asarida tilni arslonga qiyoslaydi: agar ehtiyotkor bo'lmasa, u so'zlovchining boshini eydi: "Til arslon turur, ko'r eshikda yotur Ayo evlug arsiq boshingni eyur". Shubhasiz, so'z mas'uliyati, unga nisbatan talabchanlik, har bir so'zni o'rinli, maromi va me'yorida ifoda etishga undash adabiyotning muhim jihatlaridan biridir. Shu ma'noda, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy so'zchi, ya'ni so'zlovchiga emas, u aytayotgan so'zning ma'nosi, mohiyatiga diqqat qilishga rag'batlantiradi: "So'zchi holin boqma, boq so'z holini, Ko'rma kim der oni, ko'rg'ilkim, ne der". So'z – o'zlik tarjimoni, ya'ni kishining bilimi, saviyai, ma'naviy-axloqiy qarashlari u orqali yuzaga chiqadi. Ochig'i, ko'pincha til kishilar o'rtasidagi o'zaro fikr almashish vositasi o'laroq talqin qilinadi. Biroq til ruhiyat ifodasi, idrok tamali, asl "men"lik chirog'idir. Shaxs ma'naviyatining muhim belgisi bu – muomala. Ulug' shoir Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub"da hilm, ya'ni xushmuomalalik xususida alohida to'xtalgani bejiz emas: "hilm inson vujudining favoqihlig' (mevali. – M.A.) bog'idur, odamiylik olamining javohirlig' tog'i". Ko'rinadiki, barcha go'zal insoniy fazilatlarning dilbar ifodasi tilda, so'zda, uning nafosatida va, albatta, so'z sohibining odobu axloqida namoyon bo'ladi. Xo'sh, unda so'zga joziba ulushuvchi asl tamoyillarning negizi qaerda?

Jo'mardlik, olijanoblik, saxiylik, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlar inson ongu shuuriga, eng avvalo, ona allasi, ota-bobolar o'giti bilan singadi. Xalq og'zaki ijodi namunalarining mohiyati, sir-sinoatini to'la anglamasdan so'zning qudratiga baho berish mushkul. Alla... murg'ak yurakka marg'ub so'zning totli ohangi. Alla ona – Hayot va bola – Tiriklik davomchisi o'rtasidagi ruhiy ko'prikdir. So'zga oshuftalik ham, so'z mas'uliyati ham, millatga muhabbatu vatanga sadoqat hissi ham insoniyatning ibtido qo'shig'i – alla bilan ko'ngillarga singadi. Maqolu topishmoqlar, ertagu rivoyatlar, xalq qo'shiqlari va dostonlari shaxs tarbiyasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ma'naviy boyliklarimizdir. Ularda aks etgan matonatu g'ayrat, o'z-o'ziga ishonch va hayotsevarlik kechinmalari yosh avlodga fikrni to'g'ri va teran etkazishda ham yordam berishi shubhasiz. Alpomish, Go'ro'g'li, Kuntug'mish, Ravshan kabi yovuzlikka qarshi, ezgulikka oshno xalq qahramonlarining sarguzashtlarini tinglab ulg'aygan avlodga vatanning ertangi taqdirni yuksak ishonch bilan topshirish mumkin bo'ladi. Chunki dostonlardagi sarguzashtlar shunchaki sayohat emas, qahramonlarning ma'naviy manzillarga, ma'rifat bo'stonlariga, chin insoniylik olamiga yuzlanishi, o'zlikka

evrilishdir. Shu sababli bugun oshiqлару jirovlar san'ati qadrlanib, yil osha yurtimizda baxshichilik festivallari o'tkazib kelinmoqda.

Darhaqiqat, til – chinakam ma'naviy qudrat, ruhiy matonat ramzi. Unda millatning nekbin kayfiyati, o'lmas tarixi, ertangi yorug' kunlarga bo'lgan cheksiz ishonchi mujassam. Alisher Navoiy ham o'z hikmatlaridan birida tilga e'tiborni elga, yurtga e'tibor bilan tenglashtiradi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida esa "so'z durrining tafovuti mundin dog'i beg'oyatdur va martabasi mundin ham benihoyatroqdurur, andoqki, sharifidin o'lgan badang'a ruhi pok etar" deb yozadi. Ulkan shoir Rauf Parfining quyidagi misralari ham ulug' salafining fikrlariga uyg'un:

Ona tilim, sen ruhimning qanoti,
Abutturk nafasi, Oltoy chechagi.
Xun davridan omon keldi G'iroting,
Qutlug' Enasoyning ezgu ertagi...

Til taqdiriga daxldorlik va ona tilimizga bo'lgan muhabbat tuyg'usi yoshlarimizda asarlar davomida yashab kelayotgan ma'naviy qadriyatlarimizga hurmat va iftixor bilan birga, vatanga fidoyilik kayfiyatini uyg'otib, ma'nan etuklik cho'qqilarini egallashlarida mislsiz ahamiyatga ega bo'lishi shubhasizdir.

II

Adabiyot – ko'ngil mehvariga sidqu e'tiqod bilan yuzlanish demak. Adabiyot qalb oynasini o'tkinchi g'uboru xiraliklardan poklab, olamga soflik, to'g'rilik, adolat nazari ila boqish qanoatidir. Adabiyot – Haqdan botilni, yaxshidan yomonni, sadoqatdan xiyonatni, adolatdan razolatni ajratishni o'rgatuvchi, chin odamlilik maqomida sobitlik maslagini anglatuvchi, hayot mohiyati, tiriklik mazmunini teran tushuntiruvchi buyuk ustoz. Unda millat kayfiyati, xalq ruhiyati ifoda topadi. Muayyan xalqning o'tmishi, buguni, o'ziga xos qadriyatlari, orzu-armonlari, dunyo tarixida tutgan o'rnini bilish uchun uning adabiyotini o'rganmoq kerak. Ulkan jadid ijodkori Abdulhamid Cho'lpon «Adabiyot yashasa, millat yashaydi» deganida nechog'li haq edi. O'zbek adabiyoti buyuk bir tarix va beqiyos merosga ega. Xalq donishmandligi namunalari, «Avesto», O'rxun-Enasoy bitiklaridan oziqlangan so'z sa'nati durdonalari Alisher Navoiy ijodiyoti bilan o'z taraqqiyotining bemisl bosqichiga qadar yuksaldi, ham shakl, ham ma'no jihatidan boyib, jahon adabiyotining eng so'nggi yutuqlari ta'sirida bugungacha qimmatu e'tiborini zarracha susaytirmadi. Fikrlar xilma-xilligi, obrazlar dunyosining kengligi, badiiy mahorat mezonlariga turlicha yondashuvlar ijodkorlar va asarlardagi o'ziga xoslikni yuzaga chiqaruvchi omil deb qaralishi mumkin, ammo adabiyotning bosh maslagi hamisha bitta: Komil shaxs tarbiyasi.

Shubhasiz, adabiyot obrazlar tilida so'zlaydi. O'z istak-xohishlari, maqsad-muddaolarini timsollar orqali bayon etadi, tasvirlaydi. Obraz esa adabiyotning jonli nafasidir. Masalan, Er obrazini olaylik. Tiynati toza, fikrati teran, adolat yo'lida mardona turgan, xalqni ezgulikka boshlagan benuqson siymolar qadimda Er deb ulug'langan. Bu kalima bugungi kunda ma'nosi anchayin toraytirilgan jins tushunchasini bildiruvchi so'zdan anchayin farqlanib, chinakam nekbin, saxovatu himmatda, oriyatu hamiyatda, mehnatsevarlik va qat'iyatda boshqalarga o'rnak bo'la oladigan kamolot egalariga nisbatan ishlatilgan. Shunga ko'ra, «Har kishi ermen debon ermu bo'lur, Kelmas ishni ilkidin dermu bo'lur» deb yozadi Alisher Navoiy. Ulug' shoirning nazdida hamma ham er nomiga loyiq bo'lavermaydi. Va'dasiga vafoli, ahdida sobit, dunyoqarashi keng, xalq manfaatlarini yo'lida borini ayamaydigan asl zotlar chin erlardir. Turkiy xalqlar orasida Erali, Erpo'lat, Ertug'rul kabi ismlarning uchrashi shundan. Azaldan el-yurt yuki, zahmatu mashaqqati chin erlarning zimmasida bo'lgan, ko'ksida yolqini, nigohida chaqini porlagan alp yigitlar, yoriga sadoqatli, ezgu maqsadlar yo'lida unga kamarbastalik qilgan dilbar qizlar adabiyotda e'tirofu tavsif etilgan. Shoir Shavkat Rahmonning

Bormi er yigitlar, bormi er qizlar,
bormi gul bag'ringda jo'mard nolalar,
bormi bul tufroqda o'zligin izlab,
osmonu falakka etgan bolalar...

misralari ana shunday: oila mustahkamligi, yurt farovonligi, ko'ngil xotirjamligi, vatan taraqqiyoti uchun sidqidildan xizmat qilishga shay «jo'mard»lar haqida iltirab bilan bitilgan. «Farhod va Shirin» dostonidagi Shirin tilidan aytilgan quyidagi misralar ham shu jihatdan ahamiyatli:

Menga ne yoru ne oshiq havasdur,
Agar men odam o'lsam, ushbu basdur...

Odamlik, odamiylik – ulug' maqom. Insonni ma'naviy tanazzulga etaklovchi riyokorlik, munofiqlik, mahdudlik, yolg'onchilik, tanballik, dag'allik, kibru manmanlik kabi nojoiz sifatlar «odamlik» mohiyatiga ham begonadir. Aslida insoniyat otasi, chin odamlik sarvari, tavbat ul-anbiyo – Odam alayhissalom mumtoz adabiyotda ma'naviy kamolot yo'l boshchisi, yuksak axloq sohibi sifatida ham talqin qilinadi. Qolaversa, Odam nomi dastlab u zotga nisbat berilgan. Mumtoz adabiyotda ko'ksida iymon nuri porlagan, nafs iskanjasidan ruhini xalos aylab, fano holiga yuzlangan beg'ubor ko'ngillar odamiylik timsollaridir. «Agar men odam o'lsam, ushbu basdur...» misrasida ham «odamlik» ikki ma'noga ishora qiladi: 1. Odam alayhissalom 2. Odamlik sharafi. «Yoru» «oshiq»larning o'tkinchi «havas»lari, nafsoniy istaklaridan havolanmagan, foni dunyoning maqtovlariyu soxtaliklariga sira aldanmagan, ma'rifati yuksak, idroki baland «er»sifatli «Odam»